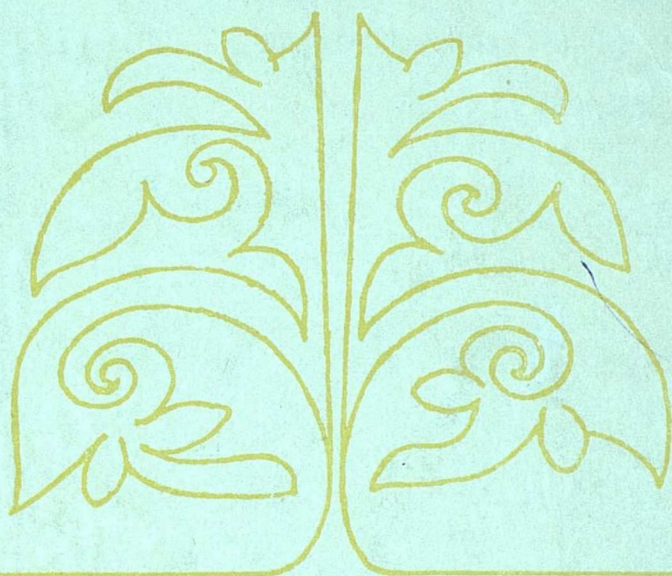

Аз006
9042к

**АХМЕТ
БАЙТҰРСЫНОВ**

**ТІЛ
ТАҒЫЛЫМЫ**

«АНА ТІЛІ»

**АХМЕТ
БАЙТҰРСЫНОВ**

**ТІЛ
ТАҒЫЛЫМЫ**

(қазақ тілі мен оқу-ағартуға
катысты еңбектері)

АЛМАТЫ «АНА ТІЛІ» 1992

ББК 81.2 Қаз.

Б 17

БАСПАҒА ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ ӨЗІРЛЕДІ.

Жалпы редакциясын басқарғандар — филология ғылымдарының
докторлары, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент
мүшелері **Рәбиға Сыздықова мен Шора Сарыбаев**

Құрастырушылар: Ғарифолла ӘНЕСОВ пен Аманқос МЕКТЕПОВ

Араб жазуынан қазіргі жазуға көшіріскендер:
Ж. Нәлібаев, Ж. Есеналиева, А. Төлегенов

Байтұрсынов А.

Б 17 Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты
еңбектері) — Алматы, «Ана тілі», 1992, 448 бет.

ISBN 5-630-00007-1

Ахмет Байтұрсынов — қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы-
на арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын таныта-
тын тұңғыш оқулықтардың авторы, қазақша сауат аштыру мен қазақ
тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың да иесі. Бұл
кітапта сол оқулықтар мен методикалық құралдардың қолда бар
басылымдарының тектері толық ұсынылып отыр. Сонымен бірге ав-
тордың қазақ жазуы (графикасы), емлесі, терминологиясы жайында жаз-
ған мақалалары, сөйлеген сөздері мен қазақ жеріндегі оқу-ағарту мә-
селелеріне арналған еңбектері де енеді. Бұлардың барлығы дерлік араб
жазуынан қазіргі қазақ жазуына көшіріліп беріледі.

Б $\frac{4602020400-031}{405(05)-92}$ 051-91

ББК 81.2 қаз.

ISBN 5-630-00007-1

© Байтұрсынов А. 1992

А. Байтұрсынов оқулықтарының бірнеше басылымы (кейбірі 6—7 реттен) болғаны мәлім. Мұнда бұлардың бір басылымы ғана ұсынылды. тек «Тіл — құралдың» фонетикаға арналған I бөлімінің ең алғашқы 1914 жылғы және 1925 жылғы 5-басылымы салыстыру үшін қатар жіберілді. «Тіл — құралдың» 2-бөлімінің 1915 жылғы тұңғыш басылымы ұсынылып отыр. «Оқу құралы» мен «Тіл — құралдың», «Баяншы» мен «Сауат ашқыштын» барлық жылдардағы басылымдары қолымызға түгел түспегендіктен, олардың арасындағы айырмашылықтар көрсетілген жоқ. Бұл — арнайы жүргізілетін келешектің ісі. Ал айырмашылықтар бар. Ол өзгерістер оқулықтардың құрылымынан гөрі, мазмұнында: талдауларда, терминдер мен жеке сөздердің қолданысында, иллюстративтік материалдарда кездеседі. Мысалы, осы кітапта ұсынылып отырған 1-жылдық «Тіл — құралдың» 1914 және 1925 жылғы басылымдарын салыстырып қарасак, «Алғы сөздің» өзінде айырмашылық бар. «Кітаптың «Тіл — құрал» деген аты қандай жат көрінсе...» деп басталатын таныстыру ең алғашқы басылымдарда орын алса, 1925 жылғыда бұл жоқ, өйткені 1914—1925 жылдар арасында «Тіл — құралдың» аты да, заты да қазақ жұртшылығына жат көрінбек түгіл, етене жақын, баршаға мәлім дүние болып кеткен-ді. Сондай-ақ алғашқы басылымда автор әріп пен дыбыс деген атауларды ажыратпай, дауысты әріп, дауыссыз әріп деп қолданған болса, кейін дауысты, дауыссыз болатындар әріп емес, дыбыстар екенін түсініп, түзетеді. Дыбыстардың классификациясында да өзгешеліктер бар: 1914 жылғыда сонор *y* мен *й* дыбыстары жарты дауыстылар деп көрсетілсе, 1925 жылы бұлар дауыссыздардың қатарында берілген немесе 1914 жылғы оқулықта ұяң дыбыстар деп *ж, р, з, л, м, н, ң* дыбыстарын көрсетсе, 1925 жылы ұяң деп *м, н, ң* дыбыстарын атайды (сірә, автордың ұяң деп отырғаны осы күнгі үнді немесе сонор дыбыстар дегеніміз болар). Мұндай өзгерістер зерттеушінің іздену үстінде болғандығын көрсетеді.

Автордың екі кітабы өзiрге Алматы, Москва, Ленинград, Уфа қалаларының кітапханаларынан табылмады. Олар: «Нұсқаушы», «Әліппе астары».

А. Байтұрсынов мұрасы араб жазуымен сақталғаны мәлім. Қазіргі қалып жұртшылық бұл жазуды оқи алмайтындықтан, ғалым мұрасы түгелімен қазіргі графикаға көшіріліп беріліп отыр. «Әліппе» оқулықтарындағы әріптерді немесе буындарды үйреткен тұстарында араб әріптерінің таңбалары жазылып, олардың осы күнгі баламасы жақша ішінде көрсетіліп отырды. Осы оқулықтардағы текстердің арабша жазылуы берілген жоқ. Графиканы сөз еткен мақалаларында да араб таңбалары көрсетілді.

Үстіміздегі ғасырдың 10—20-жылдарындағы қазақ әдеби тілінің лексикалық және орфографиялық нормаларында қазіргіден өзгеше түсетін тұстар бар. Мысалы, осы күнгі қолданысымызда *сурет, дәреже, және, өйткені, сөйткені, өйтп, сөйтп, қайтп, хат, халық, хабар, лақ, ру, рас* түрінде жазылуы нормаға айналып қалыптасқан сөздер А. Байтұрсынов кітаптарында немесе сол кездегі бапасөз беттерінде *сүгірет, баража, жана, үйткені, сүйткені, үйтп, сүйтп, қалық, қат, қабар, ұлақ, ұру, ырас* вариантында жні қолданылған (ал 1912—1915 жылғы басылымдарында *хат, халық, һәм, һәр* т. б.). Бұл тұлғалар түпнұсқа бойынша жазылды. Сол сияқты енді бірқатар сөздер бірде *мағана*, бірде *мағына*, *хәріф* — *қарып* — *хәріп* түрінде екі-үш вариантта ұшырасады. Бұлардың да әр кітаптағы жазылу түрі сақталғанын ескертеміз. Бірге, бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің бірқатары қажет жерлерінде түпнұсқадағы қалпын сақтап жазылды, ал көпшілігінде қазіргі жазу нормасымен жіберілді. Мысалы, *әр қайсы, алып сатар* деп жазылған сөздер *әрқайсы, алысатар* деп қосылып жазылды. Сол сияқты араб жазуымен шыққан кітаптар мен газет-журналдарда екі түбірден жасалған адам, жер-су аттары көбінесе бөлек, кейде дефис арқылы жазылған болып келеді (*Тор айғыр, Қари Жігіт, Қызыл-Орда*), бұл кітапта жалқы есімдер түпнұсқада қалай жазылғанына қарамастан, осы күнгі емле нормасы бойынша бірігін жазылды.

Қазіргі оқырмандарға түсінікті болуы үшін кейбір басылымдарда *ғараб*, енді біреулерінде *арап* түрінде жазылған сөз осы күнгі көзіміз үйренген араб тұлғасында жазылады. А. Байтұрсынов ұсынған қазақ жазуында осы күнгі дара *и* дара *у* әріптерімен таңбаланатын тұстар *ый, ій, (ئي) (ئي), үу, үү (ؤؤ)*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

(Өмірі мен қызметі туралы)

Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, Ыбырай Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз құдіретін танытқан тамаша ақын, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 28(15) қаңтарда сол кездегі Торғай уезіне қарасты Тосын болысының 5-ші аулында, Сарытүбек деген жерде (қазіргі Қостанай облысы, Торғай ауданы, күні кешеге дейін «Южный» деп аталған, ал бұл күнде Ахмет Байтұрсынов атындағы совхоз орналасқан жерде) дүниеге келген. Әкесі — қарапайым шаруа адамы Байтұрсын Шошақ баласы арғын Үмбетей батырдың немересі. Шошақтың төрт ұлы болған. Олар: Байтұрсын, Ақтас, Ерғазы, Данияр. Бұлар жаратылысынан қажырлы, намысқор адамдар болғанға ұқсайды. Сондықтан болар, Байтұрсын жергілікті әкімдермен көп сыйыса бермейді, тіпті уезд басындағы билеушілердің зорлық-зомбылығына көнбейтіндігін көрсетеді. Сол үшін уезд басындағы полковник Яковлев 1885 жылдың қазан айының 12-сінде Жыңғылдың бойында отырған Шошақ аулына келіп, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды ұстамақ болады. Сол сәтте ауылда болмай шыққан Ақтасты «тауып бермедіңдер» деп елге ойран салады, әйел, бала-шағаға дейін сабап, бастарына камшы үйіреді. Ояз бен оның әскерінің бұл бассыздығына шыдай алмаған Байтұрсын Яковлевтің өзін атынан аударып алып, камшының астына алады, нөкерлерін ауылдан қуып шығады. Әрине, қарапайым «жабайы киргиздің» бұл қылығы жауапсыз қалмайды. Көп ұзамай ауылға жазалаушы отряд шығып, ауылды өртеп, мал-мүлкін талап, бала-шағаны шұлатып, еркектерді ұрып-соғып, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды, Ерғазыны ұстап алып кетеді. Оларды Қазаннан келген Әскери сот соттайды. Байтұрсын мен Ақтас бірқатар туыстарымен 15 жылға Сібірге каторгіге айдалады.

Ақтас пен Байтұрсынның балаларын Шошақтың үшінші ұлы Ерғазы қамқорлығына алады: Ақтастың баласы Аспандияр мен Байтұрсынның баласы Ахметті Торғайдағы екі кластық орыс —

рып шығады. Ал 1909 жылы 1 шілдеде оны Семей губернаторы Тройницкийдің жарлығымен жандермения тұтқынға алып, әуелі Қарқаралы түрмесіне, кейін Семей түрмесіне қамайды. Оны түрмеде ешбір тергеусіз сегіз ай бойы ұстап, ақырында 1910 жылдың 21 ақпанында екі жылға туған жері топырағынан кетуге ұйғарылады, яғни административтік түрде жер аударылады.

1910 жылыдың 9 мартында Орынборға келіп, А. Байтұрсынов 1917 жылдың соңына дейін сонда қызмет етеді. Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген қазақ жастарының, Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда, «қазақтың ерте оянған тобының» инициативасымен, елден қаржы жиналып, 1913 жылы «Қазақ» атты газет шығару ұйғарылады. Газеттің редакторлығына А. Байтұрсыновты қалайды. Сөйтіп ол 1913 жылдың басынан 1917 жылдың соңғы айларына дейін осы органның редакторы болып қыруар еңбек етеді.

Бес жылдай (1913—1918) уақыт өз қаражатымен, сол кезең үшін үлкен тиражбен (8000 дана) шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени-әлеуметтік дамуы үшін күрескен және қазақ қоғамының мүдделерін көздейтін проблемалар көтеріп, оларға әлеуметтік үн берсе білген орган болды. Газет әсіресе тіл мәселесін бірінші орынға қойды. Қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамыту керектігін, ол үшін қазақ балалары сауатын ана тілінде ашып, ана тілінде оқу керектігін, ұлт мектептеріндегі оқу-тәрбие ісін дұрыс жолға қою қажеттігін жиі жазды.

Патша үкіметінің өз қол астындағы халықтарға қатысты саясатына, әкімшілік тәртіптеріне қарсы пікір айтып, шындықты жазғаны үшін жергілікті үкімет орындары тарапынан бұл газетке бірнеше рет штраф салынады, редакторы түрмеге жабылады. Әрине, бұл газет өзінің бес жылдық өмірінің ішінде бастан-аяқ біркелкі бағытта болған жоқ, оның беттерінде әрдайым прогрессивтік, демократтық сипаттағы материалдар ғана орын алып қойған жоқ. Дегенмен әр құбылысты, әр нәрсені қазіргі өлшеммен емес, өз кезеңіндегі мән-маңызына қарап бағалау керек деген марксизм-ленинизм қағидаларына сүйенсек, «Қазақ» газетінің халқымыздың мәдениет тарихында елеулі орын алуға тиістігі көрінеді. Оның үстіне, тілі мен стилі жағынан бұл газет — революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің ішінде ең бір жақсы үлгісінің бірі, ол әсіресе қазақ әдеби тілінің нормаларын қалыптастырып, таза сақтап отырған, қазақ публицистика стилін жетілдіре түскен орган болды. Мұнда редактордың саналы түрде жүргізген жұмысы мен сіңірген еңбегі көзге түседі.

А. Байтұрсынов 1917 жылдың соңында газеттен кетіп, осы кезден бастап 1919 жылдың науырызына дейін «Алаш» партиясының жұмысына араласады, «Алашорда» атты уақытша халық кеңесінің (үкіметінің) оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. «Алаш» — жылдың орта тұсында

береді, лекция оқиды. 1928 жылдың соңында, қыркүйек айында Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті деп аталған жоғары оқу орны ашылады. Бұған сабақ беруге Москва, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Ташкенттен А. Байтұрсынов келеді. Қазақ мемлекеттік университеті директорының 1928 жылғы қазан айының 15 жұлдызындағы № 14 бұйрығымен осы жылғы қазанның бірінен бастап Ахмет Байтұрсынов қазақ тілі мен әдебиетінің профессоры болып жұмысқа алынады. Бұл жоғары оқу орны осылайша «университет» деп (ҚазМУ) 1930 жылдың 24 желтоқсанына дейін аталып келіп, 1930 жылғы желтоқсанның 25-сіндегі бұйрығын (№ 114) «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институты бойынша» деп жариялайды. Бұл кейінгі Абай атындағы пединститут (ҚазПИ) еді.

ҚазПИ-де А. Байтұрсынов 1929 жылғы шілденің 5 жаңасына дейін істейді. 1929 жылы маусымның 2 күні тұтқынға алынғандықтан, қызметтен босату туралы ректордың бұйрығы шығады. Ал тұтқынға алыну тарихы мынадай еді.

1920-жылдардың соң кезіндегі Қазақстан Компартиясының Бірінші хатшысы Ф. И. Голощекин 1919 жылғы ВЦИК-тің қаулысына және В. И. Лениннің «көшпелі халықтардың малын тартып алып, кедсйлерге бөліп беруге асықпау керек» деген ескертнесіне қарамастан, 1928 жылдың күзінде Қазақстанда малмүлік конфискациясын жүргізіп, әрі қарай астық дайындауды тездету мақсаты деп «Голощекиннің қызыл керуені» деген науқанды іске асырғаны, сөйтіп, қазақ елін мейлінше тонап, ашаршылыққа ұшыратқаны белгілі. А. Байтұрсынов қазақ даласында жүргізілген бұл конфискацияны жұтпен бірдей деп ашық айтты. Сұлтанбек Қожанов: «Жетті [елді] күйзелтулер!» деп тікелей наразылық білдірді. «Кіші Октябрь» деп аталған осы саясатының теріс болғанын сезген Голощекин өзіне қарсылық білдірген қазақ қайраткерлері мен интеллигенттеріне «ұлтшыл» деген айып тағып, олардың көзін біржола жоюды қолға алды. Әсіресе революцияға дейін қалыптасқан қазақ интеллигенттеріне шүйіліп, ОГПУ олардың 30-ға жуығын қамауға алады. Солардың бірі — «ұлтшылдардың рухани көсемі» Ахмет Байтұрсынов 1929 жылдың 2 маусымында ұсталып, өзі Архангельск облысына, ошак-басы жұбайы Александра (Бадрисафа) мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылады.

Дүниежүзілік Қызыл Креске М. Горькийдің жұбайы Е. П. Пешкованың жолдаған өтінішімен А. Байтұрсынов 1934 жылы мерзімінен бұрын айдаудан босанып, туған елінің астанасы Алматыға қайтып оралады. Бірақ ешқандай дұрыс жұмысқа орналаса алмайды, ғылыми немесе оқу-ағарту істеріне араластырылмайды. Көп ұзамай 1936—1937 жылдардың зобалаңы басталып, НКВД органдары А. Байтұрсыновты екінші рет ұстап, көзін жояды. Бірқатар мәліметтерге қарағанда, 1937 ж. желтоқсанның 8 күні атылған.

Жариялылық пен демократия, әділеттік пен заңдылық бел

ала бастаған бұл күндерде сталиндік режимнің құрбаны бел-
ған, жазықсыз жазғырылып, еңбегі еш, тұзы сор болған, кезін-
де халқына, жаңа қоғамға адал, еш риясыз қызмет еткен абзал
жаңдардың есімі туған халқына қайырылып отыр. «Керуен то-
нап, кісі өлтірмеген», банды ұйымдастырып, басмашы болмаған,
қолына қару алып, ешкімге оқ атпаған, жаңа советтік құры-
лысқа, коммунистік идеологияға қарсы қастандық әрекеттер
жасамаған Ахмет Байтұрсыновты Қазақ ССР-інің Жоғарғы
Соты 1988 жылғы қарашаның 4 күні ешбір қылмысы жоқ деп
тауып, оны толық ақтау жөнінде шешім қабылдады. Ал Қазақ-
стан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бюросы 1988
жылы желтоқсанның 28 күні М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсы-
новтың, Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогика-
лық және әдеби қызметтері жөніндегі тарихи шындықты то-
лық көлемінде қалпына келтіру қажет дегенді ұйғарды. Соны-
мен қатар бұлардың өмірі мен творчестволық қызметі жөнінде
зерттеулер жүргізіп, мақалалар жариялау, насихаттау, әдеби-
ғылыми мұраларын басып шығару тапсырылды. Міне, Ахмет
Байтұрсынов кешкен өмір өткелдері, тар жол тайғақ кешулері-
нің қысқаша сыры осындай.

А. Байтұрсынов — ағартушы. А. Байтұрсынов оқу-ағарту ісін
өзінің азаматтық міндеті мен өмірінің мақсаты деп санаған. Ол
1911 жылдың өзінде:

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түрі өзгерілмес,
Дегенмен қара я қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса,—

деп, білім-ғылымнан кенже қалған, мал бағып марғау жатқан
қазақ халқын сол қаранғылықтан маса болып ызындап оятып,
алып шығуды күрес жолының мақсаты етіп қояды. Бұл мақса-
тын өлеңдерінде де, публицистикалық мақалаларында да бей-
нелі тілмен жақсы білдіреді: «Надандық, өнерсіздік ата жол-
дасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ор-
далы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан
қағылғанымыз — бәрі надандық кесапаты» деп тіпті батыра ай-
тады.

Оның қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін
зерттеп оқулықтар жазуына да, тыңнан жол салып, бай терми-
нология дүниесін жасауына да, тіпті қоғамдық-әкімшілік істері-
ріне араласуына да алып келген — өзі дйттеген ағартушылық
мақсаты деуге болады.

А. Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген
ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбайды.
Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың

жолдарын газет-журналдар беттерінде нақтылы сөз етеді, әсіресе бұл реттегі Қазан революциясына дейінгі хал-жағдайды жақсы көрсетеді. 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған А. Байтұрсынов болатын. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді 2—3 есе қымбат түрде сатып алады. Бұл — надандықтан келген кемшілік», — дейді. «Надандық» деп отырғаны, әрине, білім-ғылымнан қалыс қалушылық. Ал қалыс қалуға үлкен себеп — қазақ жерінде мектептер өте аз дейді. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екенін ашып айтады. Оның тапшы болу себебінің бірі — оқытушылар даярлайтын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы Учительская школаға қазына есебінен (яғни стипендия алатын) 7—8 орын ғана берілетіндігі, оқуға түскісі келген балалар өз қаражатымен оқуға тиіс болатындығын айтады. Қаражаты бар ауқатты қазақтар баласын ақша жұмсап оқытуға ынталы еместіктен, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол школаға жылына оқуға түсуге 50—60 бала келсе, солардың тек төртеу-бесеуі ғана түсетіндігін баяндайды (Орысша оқушылар [бас мақала]. — «Қазақ», 1913, № 26, 15 тамыз).

Қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?» деп келісті сауал қояды.

Балаларға білім берудің бірінші басқышы — бастауыш мектеп. Сондықтан А. Байтұрсынов оқу-білімнің осы бірінші сатысына қатты назар аударады. 1914 жылы «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласын жариялайды. («Қазақ», 1914. № 61, 9 мамыр). Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе қойып, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жай-жағдайы мәз емес екендігін, оларда программа, оқу құралдары дегендердің жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігін айтады. Бастауыш мектеп миссионерлік саясаттан аулақ болуы керек дей келіп, халық сауатын ана тілінде ашуы керек, атап айтқанда бастауыш мектеп бес жылдық болсын, алғашқы үш жылда балалар ана тілінде, кейінгі екі жылда орысша оқысын деген ұсыныс білдіреді. Бастауыш мектептерде: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс [тану] пәндері жүретін болсын деп нақты айтады.

Оқу мәселесін А. Байтұрсынов жан-жақты сөз етеді. Бірде: «Қазақта балаларды оқытатын әзірге жосықтар (программалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы педагогтік білім алатын оқытушылар даярлау керектігін жазса, енді бірде, «білімнің бас құралы — кітап» деп, «білім конкурсы» дегенді жариялау арқылы да оқу-ағартуды жан-жақты дауға болатынын айтады.

жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліпбиі») бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма, үшіншіден, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» («Букварь» оқулығы) мен ана тілі оқулықтары («Грамматика» кітаптары) бар ма, баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы — міне, осыларға назар аударады. Әрине, бұлардың бірде-біреуінің жоқ екенін біледі және осыларды дүниеге келтірмейінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Енді ол «барымен базар» болып, күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыда айтылған жоқтарды түгендеуге кіріседі. Атап айтқанда, А. Байтұрсынов 1910-жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикасымен) айналыса бастайды. Сол күнге дейін өзге түркі халықтары сияқты, қазақтар да пайдаланып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алады. Ол үшін алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрамын зерттеуге кіріседі.

1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған (орыс тілінде) өмірбаянында «1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің [жағымсыз] әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым» деп жазады (Архив КазПИ им. Абая. Опись Л—1, связь Л № 6 «Б», д. 209).

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9—10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда қазақ дыбыстарын білдірмейтін «ح, ح, ح және жуан т, с.¹ сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба (°) қою қажеттігін дәлелдейді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (ق, ع, ي, ة, و) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады.

¹ Араб тіліне ғана тән кейбір дыбыстар берілмеді.

А. Байтұрсыновтың осы баяндамасын және латын таңбаларын алуды қостаған Нәзір Төреқұловтың баяндамасын талқылап, екі алфавиттің оң-теріс жақтарын сарапқа салып қарағаннан кейін, съезд: «Қазақ тұтынып отырған түрік (араб таңбалы) әліпбиінің баспа түрінің дара болмауы баспа ісіне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатын болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек» деп А. Байтұрсынов реформалаған және баспа түрінің де вариантын ұсынған араб жазуы негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек» деген қарар ұсынды (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор. 1925).

Сөйтіп, А. Байтұрсынов реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен роль атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А. Байтұрсыновтың бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі етіп тұтып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады.

Ғалым ширек ғасырдай күш жұмсап, тер төккен бұл еңбегін, яғни реформаланған қазақ жазуын қорғап, бұл жазу қазақтың мәдени талаптарын әбден өтей алады деген көзқарасын латынға көшу жайында үлкен әңгіме басталғанда, 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезде барынша дәлелдеп, қазақтардың латынға көшуіне қарсы болды. Бұрыннан пайдаланып келген, әрі нақтылы бір ұлт тіліне лайықталып, реформаланған араб (мысалы, қазақтардікі сияқты), не орыс (мысалы, сол кезде чуваштар қолданып отырған) графикасын латыншаға ауыстырудың ешқандай не саяси-идеологиялық, не экономикалық тиімділігі жоқ, сауат аштыру, оқыту ісінде де лайықталған араб графикасы мен қабылданбақшы латын жазуының бір-бірінен артық-кемдігі шамалы, керісінше, жазу таңбасын өзгерту сан ғасырлық жазба мұрадан, жазба дәстүрден қол үздіреді дегенді айтты. Бұл жерде А. Байтұрсыновтың концепциясынан ұлтшылдық, пантюркистік немесе советке қарсылық іздеу мүлде қисынсыз: араб жазуы арқылы ислам дінін уағыздауды ол көздеген жоқ, өйткені ол дін қамқоршысы емес, пантюркистік пиғылды болды деу де орынсыз, өйткені ол, керісінше, қазақ ұлтының, қазақ тілінің дербестігін (қазақтардың «іргелі жұрт» екендігін) қатты қолдаған адам, үшіншіден, бұл жердегі ғалым әрекетінен антисоветизм іздеу де нанымсыз, себебі жазу таңбасының түрі идеологияның мазмұны мен бағытын өзгерте алмайтындығын Байтұрсынов та, өзгелер де, қазіргі біздер де жақсы білеміз. Демек, ғалымның араб жазуын жақтаудағы мақсаты — осы съездегі және 1924 жылғы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезіндегі сөздеріне қарағанда, 12—13 жыл бойы қолданылып, орны-

ғып қалған, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып, өзгертілген, ресми түрде қабылданған алфавиттің қазақ жазуы мұқтаждығын толық өтеп отырғандығы, оның дыбыс әдісімен оқыту ісінде айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы, полиграфиялық мүмкіндіктер жағынан да, экономикалық мүмкіндіктер тұрғысынан да бұрынғы алфавитті сақтау жаңаға көшуден гөрі пайдалырақ екендігі.

А. Байтұрсынов бұл съезде айтқан пікірін одан кейін де, 1927 жылы Қызылордада жазу (графика) мәселесіне арналған конференцияда («Әліпби айтысында») қайталап, дәлелдей түседі. Әрине, болар іс болып өткеннен кейін, оның үстіне совет үкіметі кезінде қолға алған шараларымыздың бәрі дұрыс, бәрі прогрессивтік болды деп өзімізді өзіміз шатастырып келген дәстүрімізге бақсақ, мүмкін, сол кезде латынға қарсы шыққандардың пікірін дұрыс емес деуге де болар, бірақ айналасы 14—15 жылдың ішінде қазақ, өзбек, татар т. б. сияқты көне мәдениетті ірі халықтардың үш түрлі графиканың бірінен соң біріне көшуі, әсіресе бас-аяғы 13—14 жыл ғана қолданылып, қайтадан ығыстырылған латын жазуының қаншалықты ұтымды болғаны, қандай пайдасы болғаны жайында ойлануға тура келеді.

А. Байтұрсынов — қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған адам. Сол үшін қазақша сауат ашатын әліппе құралын жазды. Ол «Оқу құралы» (қазақша әліфбе) деген атпен алғашқы рет 1912 жылы Орынборда басылды. Үстіміздегі ғасырдың 1910 жылдарынан бастап қазақ қоғамында оқу-ағарту идеясының жандануына байланысты балалардың сауатын ашатын әліппе құралдарын жасау қолға алына бастады. Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында бірқатар авторлардың (М. Нұрбаев, М. Малдыбаев, З. Ергалиев т. б.) қазақша әліппелері жарық көрді. Бірақ бұлардың көбі бірер басылымнан артық жарияланбай, кеңінен қолданыс таба алмады. Солардың қатарында шыққан А. Байтұрсыновтың әліппесі — «Оқу құралы» 1912—1925 жылдар арасында 7 рет қайта басылып, оқу-ағарту жұмысында ұзағырақ әрі кеңірек пайданылды.

«Оқу құралы» а (1), р (2), з (3) таңбаларын танытудан басталады. Кітап бетінің төменгі тұсындағы сілтемеде хат таныту жолы көрсетіліп, сабақ әдісі қоса беріледі. Барлық әріптерді өтіп болған соң, танымдық материалдар ұсынылады. Мысалы, «Туысқан-туған іліктес» деген тақырыпта ата, баба, ана, әже, шеше, аға, іні... деген сөздер беріледі. Сол сияқты киімдердің, ойындар мен ойыншықтардың т. б. атаулары ұсынылады. Және бір көңіл аударатын жері — автор балаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең текстерін береді. 96 беттік бұл оқулық «Ұсақ әңгімелер» деген атпен автордың өзі құрастырған 24 шағын текспен және «Балалық күй» атты өлеңмен аяқталады.

Тұңғыш басылымы 1912 жылы жарық көрген бұл әліппе ке-

йін де бірнеше рет басылған, оның 1925 жылғы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

А. Байтұрсынов 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазады, бұл осы күнге дей суреттермен жабдықталған оқулық болды. Ол «Жаңа әліп-би» Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткішінде» (Қызылорда, 1926) былайша бағаланады: «Жаңа құрал. Қазақ тұрмысына үйлесімді сүгіреттері бар. Емлесі жаңа. Қазақстан Білім ордасы мектептерде қолдануға ұйғарған... Ахметтің 7 рет басылған бұрынғы «Әліп-би» («Оқу құралы») қазақ жұртына орасан көп пайда келтірген еді... Бірақ соңғы кездерде жаңа тәртіптер шыға бастағаннан кейін ол «Әліп-би» әдіс жөнінен де, мазмұн жағынан да ескірген. Мынау жаңа «Әліп-би» бұрынғысынан қай ретте болса да артық. Бұл «Әліп-би» мазмұны қазақ жағдайына қарай, Мемлекет Білім Кеңесінің жаңа программасына үйлесімді болып шыққан. Әңгімелері балалар үшін қызық, жеңіл, заманға лайық. «Әліп-би» көңілдегідей болып шыққан» (Білім кеңесі).

А. Байтұрсынов тек мектеп оқушыларына ғана емес, ересектердің сауаттарын ашуға арналған «Әліп-би» де жазған (1924, 1926 ж. басылған).

1912 жылы мектеп балаларын қазақша сауаттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. «Біздің заманымыз — жазу заманы... Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек» болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» («Тіл — құрал», I тіл танытқыш кітап, Сөз басы) дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл — құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған I-бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Одан әрі қарай жөнделіп, толықтырылып бірнеше рет басылды. 1927 жылғы Қызылордадағы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

Қазақ тілінің морфологиясына арналған II бөлімі бұдан да бір жыл бұрын 1914 жылы баспадан шыққан. Ол да қырналып, толықтырылып бірнеше рет (1927 жылғысы 6-басылым) қайта басылған. Синтаксиске арналған III бөлімі де 1916 жылдан бастап 6 рет басылған.

«Тіл — құрал» — қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндерден оқып-үйренетін қазақша жазылған кітап, құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді. Кітаптың «Сөз басында»: «Тіл — құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын» дейді. Шынында да ол

жат болмақ түгіл, бірте-бірте соншама үйреншікті, қазақ балаларының бірнеше буынын тәрбиелеген, 14—15 жыл бойы мектеп оқушыларына ана тілінің табиғатын танытқан ет бауыр дүниеге айналды: «Тіл — құрал» десе жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе, тек қана Ахмет Байтұрсыновты білетін болды.

«Тіл — құрал» тұңғыш оқулық болумен қатар, бастауыш мектепке, яғни алғашқы 4—5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанмен, бұл — қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар — «қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы және дұрыс жазылған, жақсы бастамасы. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да күні бүгінге дейін А. Байтұрсыновтың аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның классификациясынан бастап, бүкіл терминдеріне дейін қазіргі мектеп грамматикаларынан А. Байтұрсыновтың оқулықтарының ізін табуға болады.

Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсыновтың еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол — термин жасаудағы іс-әрекеті. Ғалым қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынды. Осы күнгі қолданып жүрген *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі* деген т. т. сап алуан лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы Ахмет Байтұрсыновтікі. Бұлардың барлығы дерлік қазақ сөзінің не байырғы мағынасын жаңғырту (өзгерту), не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген атаулар, көбі жасанды сөздер. Сопылығына, жасандылығына қарамастан, әрқайсысы сол өзі атап тұрған тілдік категорияны дәл білдіретін термин («пән сөзі») болып шыққан. Бұлардың өте сәтті жасалғандығын күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан өміршеңдігі дәлелдейді.

Байтұрсынов терминология мәселесіне қатты назар аударған. Ол тек тіл білімі саласы емес, әдебиеттанудың да көптеген терминдерін жасағаны мәлім. Бұлар да өте сәтті шыққан қонымды атаулар болды. Сондықтан олар да күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді. Тіпті ұмыт болған кейбіреулері қайтадан өмірге келтіріліп отыр. Ғылымның тек осы екі саласы емес, жалпы мәдениетке, тарихқа қатысты әлеуметтік терминдердің де көпшілігі Байтұрсынов қаламынан туып, қазір авторы ұмытылып, жалпы халықтық кәнігі сөздер болып кеткенін де айту керек. Бұл салаларда оның термин жасаудағы ұстаған негізгі принципі — ең алдымен қазақ тілінің өз мүмкіншіліктерін пайдалану болды. Кезінде А. Байтұрсыновты жау етіп танытуға күш салғандардың оған тағатын айыптарының бірі — «Байтұр-

сынов термин жасауда пуристік бағыт ұстады, яғни қазақ тіліне орыс сөздері мен интернационалдық терминдерді жолатпауға тырысты» деген пікір болатын. Бұл да әрбір іс-әрекеттің байыбына бармай, себебін іздемей берілген солақай баға. Егер әрбір құбылысты, әрбір іс-әрекетті өз кезеңіне қарап, сол кезеңдегі жағдайға қарай тану керектігін мойындасақ, А. Байтұрсыновтың термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін көреміз. Ұстаған принципті дұрыс екендігін танимыз. Ол принцип жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз мүмкіндігіне иек артуға негізделді. Сол кезең үшін бұл принциптің ұтымдылығы сауатын жаппай енді ашып, бұрын естіп-білмеген ғылым салаларының ұғымдарын енді-енді игеруге кіріскен қазақ оқушысы мен оқырманына сол ұғымдарды мейлінше түсінікті етіп жеткізу мақсатының көзделгендігінде. Жасанды болса да оқушының тез жаттығып, есінде жақсы сақтауына, әрі сол сөздің мағынасына қарап, терминдік мәнін өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді. Ғалым осыны білген. Термин жасауда ана тіліміздің сөздік қазынасын мейлінше пайдалану — 10—20-ншы жылдар түгіл, бүгінгі күнде де, яғни дүние жүзі ғылым-біліміне жанасып, орыс тілін жақсы меңгеріп, сол арқылы интернационалдық лексика қорына барып отырған қазіргі кезде де өнімді, басты амалдардың бірі екендігі белгілі.

Сонымен қатар А. Байтұрсынов интернационалдық терминдерден де мүлде бас тартпағандығын да айту керек. Мысалы, 1912 жылдың өзінде «Айқаптың» беттеріндегі мақалаларында *грамматика, фонетика, морфология* деген халықаралық сөздерді қолданған. Әрі қарайғы жазғандарында көптеген интернационалдық терминдерді орыс тіліндегі қабылданған түрінде пайдаланғаны көрінеді. Мысалы оның қаламынан шыққан мақалаларда *проект, дума, депутат, фракция, доктор, фельдшер, микроб, флот, корпус, батарея, шрапнель, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграм* деген сөздерді кездестіреміз. Тіпті орайы келгенде өлең шумағында да еуропалық термин сөзді қолданудан қашпайды. Мысалы, «басында сәлде, аузыңда алда» молдалар туралы:

Бергенге ұжмақ,
Бермесе дозақ
Деп үйретер халыққа.
Ұжмақтың кілтін
Алданың мүлкін
Арендаға алып па?—

дейді.

Ғалымның тіл үйретуде жасаған еңбегі «Оқу құралы» мен «Тіл — құралды» жазумен шектелмейді. Ол қолданбалы грамматика дегенді де жазған. Бұл жұмысын «Тіл жұмсар» деген атпен екі бөлімді екі кітап етіп 1928 жылы Қызылордада жа-

рыққа шығарған. Жұмыстың III бөлімін де жазуға тиіс болғанмен, сірә, оны жазып жарыққа шығарып үлгермей, 1929 жылы ұсталып кеткені байқалады. «Тіл жұмсардың» 35 беттік I бөлімі «Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын кітап» деп ұсынылған. I бөлімде, автордың көрсетуі бойынша, «әріптер мен әріп белгілерін, түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем бөлшектерін жаза білуді тәжірибе арқылы (яғни текстермен, сұрау — жауаптармен т. б.) жұмыс істетіп үйрету көзделген. Ал II бөлімде I бөлімдегілердің көбі қайта келеді, бірақ олар пысықтау ретінде емес, ондағы білімдерді тереңдетіп, аудандарын кеңейтіп, білдіру ретінде келеді». Кітапта оқушыларға текстер ұсынылады, оларды көшіру, сұрақтарға жауап жазу, сөз туғызу сияқты тапсырмалар беріледі.

А. Байтұрсынов қазақ тілін оқыту методикасының да іргетасын қалаушы болып және саналады. Ол — қазақ тілінде дыбыс негізінде сауаттандыру әдісінің негізін салушы. Ол бұл салада 1910 жылдардан бастап 1927—1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жариялаған. Жазу таңбаларын (әріптерді) түсіндіретін «Баяншы» атты кітапшасы 1912 жылдан бастап жарық көрген. Бұл методикалық құрал тұңғыш әліппемен («Оқу құралымен») қатар дүниеге келгендігін автордың өзі білдіреді. Мұны дәлелдейтін және бір факт — осы «Баяншының» 1920 жылы Қазанда шыққан басылымында автор бұл құралды 14 жыл бойы бала оқытқан тәжірибесінен шығарып жазғандығын айтады. Ал оның бала оқытқан кезі — 1895—1909 жылдар болатын. Демек, «Баяншыны» ол 1910—1912 жылдары ұсынған. Бұл — көлемі жағынан өте шағын (не бары 15 беттік кітапша), бірақ нағыз методикалық құрал.

Сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын А. Байтұрсынов «Әліп-би астары» атты еңбегінде де көрсетеді. 1927—1928 жылдары «Жаңа мектеп» журналында «Ана тілінің әдісі», «Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы», «Жалқылаулы-жалпылау әдісі», «Қай әдіс жақсы?», «Ана тілінің әдісі» деген методика мәселелерін сөз ететін бірнеше мақала жариялайды.

Мектеп балаларына арналған оқулықтарында болсын, үлкендерге арналған «Сауат ашқышта» болсын А. Байтұрсынов иллюстративтік материалдарды ұсынуға үлкен тәрбиелік әрі тіл ұстарту мүддесін көздегені байқалады. Автор жалпы оқулыққа тән «жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге» деген принципті ұстағандықтан, I-басқыш мектеп (яғни бастауыш мектеп) балаларына арналған материалдарды аса түсінікті етіп беруді көздейді, сондықтан мысалдарды қазақ баласына таныс (үлкендердің аузынан сан рет естіп, құлақтары үйренген) мақал-мәтелдерден, нақыл сөздерден, мысалдардан алады. Және олардың барлығы дерлік адамгершілікті, адалдықты, еңбек сүйгіштікті тағы да сол сияқты игі қасиеттерді уағыздайтын дидактикалық мәні зор мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, өлең-жыр жолдары болып келеді. Ал белгілі

бір тақырыпқа лайықтап өзі жасаған текстер ауыл балаларының күнделікті тұрмысынан алынып, олардың арман-тілегін, талап-талпынысын т. т. танытатын шағын әңгімелер түрінде беріледі.

Иллюстрация ретінде көбірек келтірілген тұтас текстер «Тіл — құралдың» синтаксиске арналған 3-кітабы мен ересектердің сауатын ашуға арналған әліппе — «Сауат ашқыш» деген кітапта орын алған. Бұларда автор Қожанасыр, Алдаркөсе әңгімелерінен бастап, халық аузындағы аңыз-әңгімелерді, билер сөздерін, бұрынғы өткен ақын-жыраулар мұраларын, Абай, Ыбырай және өзінің өлендерін, аударма және төлума мысалдарды, Жуковский, Красновский сияқты орыс ақындарынан жасалған аудармаларды, Ыбырай Алтынсариннің «Хрестоматиясындағы» кейбір әңгімелерді, Нысанбай ақынның «Кенесары — Наурызбай» поэмасынан алынған үзінділерді пайдаланған. Бұл текстердің мазмұнында оқушыға теріс тәрбие беретін, жамандыққа баулитын идея жоқ, керісінше, оқу-білімге, еңбекке шақыратын, адамгершілікті уағыздайтын жолдар көзге түседі. Сонымен қатар ересектерге арналған кітапта «Қазақ салты» (авторы Елдес Омаров), «Шаруа жайы», «Сиырдың сүтті белгілері», («Агроном» журналынан), «Кооперация» (авторы Қойайдарұлы) сияқты шаруа адамына қажет, әрі танымдық мәні бар материалдар да берілген. Және осы оқулықта «Ленин» (авторы Сәрсембіұлы), «Ленин және ортақшыл партиясы» (авторы Жағыпар), «Қуанышты күн» (қалың малдың және көп әйел алушылықтың жойылған күні туралы, авторы Е. Сұлтанұлы) сияқты көлемді текстер ұсынылған. Мұның барлығы оқулықтың әрі білімдік, әрі тәрбиелік мәні болуын көздегендікті және бұл талапты автордың дұрыс орындағанын көрсетеді.

А. Байтұрсынов алған білімі, мамандығы жағынан профессионал лингвист емес еді. Оны тіл біліміне алып келген, жоғарыда айтылды, оқу-ағарту ісін жолға қою, халықты жаппай сауаттандырып, көзін ашу, сол арқылы қазақ халқын ұлттық теңсіздіктен құтқару мақсаты болатын. Маман лингвист еместігіне қарамастан, Ахмет Байтұрсынов тілдің, оның ішінде қазақ тілінің табиғатын, құрылымдық категорияларын дұрыс аңғарған. Қазақ грамматикасын талдауда ол орыс лингвистикалық мектебінен сусындаған, бірақ туыстығы жағынан өзгешеленетін түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) құрылымында орыс тілінен (жалпы үндіевропа тілдерінен) ажыратылатын (яғни типологиялық) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген. Әрине, Байтұрсыновтың грамматикасы бүгінгі түркологиялық, жалпы лингвистикалық ғылым талабы тұрғысынан келгенде, үлкен теориялық зерттеулер емес екендігі белгілі. Өйткені ол ең алдымен мұндай мақсатты көздеген емес, екіншіден, мектеп грамматикасының өзін А. Байтұрсынов бастауын (алғашқы 4—5 жылдық) мектеп оқушылары үшін ғана талдап танытты. Сондықтан «Тіл — құрал» қазіргі «Қазақ тілі

грамматикасы» (морфология, синтаксис) деп ұсынылып жүрген 5—7 класс оқулықтарымен бірдей емес. Бұл күнгі мектеп программаларына сәйкестігі жағынан тіпті қазіргі 1—4 класс «Қазақ тілі» оқулықтарынан да ерекшеленеді.

«Тіл — құралдың» әр бөлімі 6—7 реттен жарық көріп, алғашқы 1914—1915 жылдардан бастап 1927—1928 жылдарға дейін қайта басылып келді. Бұл мерзімнің ішінде, әрине, бұл оқулықтар мүлде өзгеріссіз қалған жоқ. Автордың өзі әр басылым сайын өңдеп, бұл оқулықтарын 30—40 жылдарға дейін шығарып келген болса, сөз жоқ, олар едәуір өзгеріп, қазіргі грамматикаларға жақындай түскен болар еді. Дегенмен қазақ тілі сөз таптарының, сөз тұлғаларының, сөз өзгерістерінің, сөйлем түрлерінің классификациясы тұнғыш берілген терминдерімен қоса Байтұрсыновтың талдауы негізінде беріліп келеді. Әрине, өзгешеліктер жоқ емес, ол өзгешеліктердің болуы заңды да. Мектепте үйрету сияқты практикалық мақсат көздей жасалған зерттеулер мен ғылым объектісі ретінде теориялық негізде жүргізілген бүгінгі зерттеулердің арасында өзгешеліктердің болуы даусыз. Осындай жағдай фонетикалық талдаулар саласында да орын алады.

Сөйтіп, А. Байтұрсынов өзінің алдына жүйелі программа қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін әліппе — «Оқу құралды» жазған; одан соң қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап, пән ретінде оқытып үйретуді мақсат еткен, бұл үшін үш бөлімнен тұратын «Тіл — құралды» жазған; үшінші — дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазуды үйретуге көмектесетін және бір құралды жазуды ойға алған, бұл үшін «Тіл жұмсарды» жазған; төртінші — сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін «Баяншыны» жазған, «Әліппе астарын» жазған, бесіншіден — балалардың тілін ұстартып, оларды көркем сөзге баулуды көздеген, бұл үшін Т. Ш. Шонановпен бірігіп, үлкен хрестоматия (ол да «Оқу құралы» деп аталған) құрастырған.

Міне, А. Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеудегі және оқуағарту майданындағы істеген істері мен жасаған еңбегі осындай.

А. Байтұрсынов — қазақ әдебиетін зерттеуші. А. Байтұрсыновтың жас қазақ ғылымына еткен қызметі тек білімі саласында емес, әдебиеттану саласында да айрықша зор болды. Өткен ғасырдың II жартысында-ақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жарыққа шығару дәстүрі отандық филологияда бел алған игілікті іс болды. Бұл дәстүрді әр халық интеллигенциясының озат өкілдері жақсы қабыл алып, өздері де ат салысқандары мәлім. А. Байтұрсынов та 1895 жылы «Тургайская газетаның» бетінде, № 39, 24 қыркүйектегі санында «Киргизские приметы и пословицы» деген атпен материалдар жариялайды. Мұнда шаруашылық жайын ойлап, жазғы-қысқы, ертеңгі-кешкі ауа райын болжап айтқан 36 түрлі халық сөзін береді. 1923 жылы «Ер Сайын» жырын Москвада жарыққа шығарады, оған алғы-

сөз жазып, түсініктемелер береді. 1926 жылы «23 жоқтау» атты жинақ түзіп, оны да Москвадан шығарады. Мұнда да қазақ ауыз әдебиеті үлгілері берілген. Қазақ тарихының 400 жылын қамтитын мұндай үлгілерді жариялаудың мақсат-мәнісін кітаптың алғы сөзінде түсіндіріп кетеді.

Әдебиетке қатысты ой-пікірлерін білдірудің басы деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39—41 сандарында жарияланған «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Бұл — ұлы Абайдың творчествосы туралы арнайы жазылған алғашқы еңбектердің бірінен саналады. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты көлемді еңбегі — әдебиеттану ғылымы мен қазақ әдебиеті тарихына арналған тұңғыш зерттеу жұмысы мен бүгінгі әдебиеттану саласының басы. Әрине, қазіргі ғылым дәрежесімен өлшегенде, бұл кітап әдебиеттанудың бүкіл теориялық мәселелерін түгел қамтымағанмен, осы саладан қазақ оқырманына ұсынылған алғашқы таным-білім. Оның құндылығы да осында. Мұнда да автор әдебиет теориясына қатысты көптеген мәселелерді өзі талдап-танытып, әдебиет категорияларының терминдерін өзі ұсынады. Бұл терминдер де күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығын көреміз.

Ғалымның ауыз әдебиеті мұраларын халықтың рухани қазынасының сарқылмас көзі деп тануына және әдебиетті зерттеп, теориясын сөз ступені оның сөз өнерін, жалпы өнер атаулыны, оның ішінде музыка өнерін сүйе білгендігі себепкер болған. Ахмет Байтұрсынов музыкадан мол хабары бар, оны тани білетін адам болған, өзі жақсы домбырашы да болған, пианинода да ойнай білген. Қазақтың музыка өнерін тұңғыш зерттеп, әлемге танытушы атақты А. Затаевич «Қазақ халқының 1000 әні» деген 1925 жылы Орынборда шыққан кітабында Ахмет Байтұрсыновтың өз жұртының әндерін жақсы білетіндігін және ол әндерді тамаша орындайтындығын, әрі шебер домбырашы болғанын жазады.

А. Байтұрсыновтың тіл мен әдебиет қана емес, этнография, тарих мәселелерімен де шұғылданғанын айту керек. М. Әуезовтің 1923 жылы жазғанына қарағанда, ол 1923 жылы «Мәдениет тарихы» атты кітабын жазып бітірген екен. Бірақ өкінішке орай ол кезінде басылмаған және қазір қолымызға тимей отыр (М. Әуезов. Ахаңның 50 жылдық тойы. «Ақ жол» газеті, 1923, 4 ақпан 270-саны).

А. Байтұрсынов — ақын. 1927 жылы Смағұл Садуақасов Ахмет Байтұрсыновты профессионал ақын деуден гөрі ірі қоғам қайраткері және ғалым деп тану дұрысырақ деп жазған болатын. Бұл, тегі, соңғы 10—15 жыл бойы (1927 жылға дейін) Байтұрсыновтың өлең жазып, не баспасөз беттерінде, не жеке кітап түрінде көрінбегендігінен, Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда, «бұрынғы уақыттағы жас буынның әлсіз ойын тербеткен жүрекке жылы, тәтті өлеңдерін (жұртшылық) ести алмай кеткендіктен» айтылған сөз болу керек. Әйтпесе А. Байтұрсыновтың

ақындық таланты да, беріп кеткен поэтикалық мұрасы да оның өте күшті, дарынды, ойлы ақын екендігін танытады. Оның өлеңдері «Маса», «Қырық мысал» деген аттармен Санкт-Петербург, Қазан, Орынбор қалаларында 1912 жылдан 1922 жылдарға дейін бірнеше рет жарияланған.

«Қырық мысал» орыстың атақты мысалшысы И. Крыловтан аударылған және соның ізімен жазылған өлеңдер. Ақынның әдеби шығарманың дәл осы жанрын таңдауында үлкен мән бар. Мысал жанры — қазақ халқына да жақын, таныс дүние, ғибрат айтып, жақсылыққа шақырудың ең бір ұтымды амалы.

«Маса» жинағындағы өлеңдер — ақынның төл туындылары. Кезінде Мұхтар Әуезов «Қырық мысалды» «қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі» деп бағаласа, «Маса» — қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұран» деп сипаттаған болатын. Мұндағы сол кездің терминімен «елшілдік ұран дегені — демократтық, бұқарашылдық ұран». Бұл жинақтағы өлеңдер — ақын Байтұрсыновтың азаматтық борышының, арман-мақсатының толғауы. «Маса» деген жинақ атының өзі символ: надандық, өнер-білімнен кенже қалушылық, шаруаға енжарлық — осылар, автордың бейнелеуінде, қазақты шағуға дайын тұрған жылан, ал өлең несі «аяқтары ұзын, сары маса» болып ызындап, ұйықтап жатқан халқын оятып, жыланнан сақтандырмақшы:

Мысалы, қазақ малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды бәле делік аңдып баққан.
Бәленің түрін көрген мен сары маса
Қазақты оянсын деп сөзбен шаққан.

Елдік, ұлттық бостандығы жоқ, отаршылдық күй кешіп отырған, өзгелермен білім-ғылым жөнінен де теңдесе алмайтын көшпелі жұртына ақын:

Қазағым елім,
Қайқайып белім
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың!—

дейді.

Өзі үшін емес, халқы үшін қызмет ету — «Масадағы» өлеңдердің лейт-мотиві. Ол «адамдық диқаншысы» болып, оның тұқымын шашуды мақсат еткенін білдіреді:

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ қырға шықтым.

Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың.

Ахмет Байтұрсынов «адамдық» деген ұғымға адалдықты, адамгершілікті, қалтқысыз еңбекті сыйғызатын тәрізді. Сондықтан ол қай заманда да, қай ортада да бар арам ниеттілерді, қарақан басының қамын ойлаушыларды, күншілдерді кешірмейді. Оның әйгілі мына тармақтары әр кезде басынан осындай хал кешкен әр адамның көңіліне ұялар еді:

Қинамайды абақтыға жапқаны,
Қиын емес дарға асқаны, атқаны.
Маған ауыр осылардың бәрінен
Өз ауылымның иттері үріп қапқаны.

Мұны ақын 1909 жылы өз пайдасын көздеп, патша әкімшілігіне жағышып, Ахметтерге жала жауып, түрмеге отырғызғандарға айтқан. Дәл осы сөзді 1929 жылы да, 1937 жылы да айтқан болар еді, өйткені бұл жылдарда көрген әділетсіздігі де — бейморальдықтың, заңсыздықтың, сол заңсыздықтарға жол берген өз ауылының — өз елінің адамдары болатын. Сонымен қатар:

Асықпандар! Артымызда қазы бар,
Тергеп талай сүйектерің қазылар,—

деп түбінде әділеттің, шындықтың жеңетініне, болашаққа сенімін қоса білдіреді. Бұл — әр құбылысты таразыға салып өлшей білетін көреген жанның сөзі.

Сан жағынан аса көп болмаса да, «Маса» кітабына енген өлеңдердің әрқайсысы — ақын жанының айғайы. А. Байтұрсынов поэзиясына Абай үлгісі қатты әсер еткені сезіледі. Ол әсер, ең алдымен, поэзияда әлеуметтік тақырыпты көтеруде көзге түседі. А. Байтұрсынов жариялаған поэтикалық мұрасының ішінде махаббат лирикасы жоқ, замандас арасында жиі кездесетін әзіл-оспақ, наз-базына өлеңдер де жоқ. Ақындық «мен» атынан туган өлеңдердің өзінде сол «мен»-нің өз басындағы қайғы-қуанышын, арман-тілегін, өкініш-күйінішін жырлау арқылы әлеуметтік мүдде-мұқтаждар айтылады. Қазақ халқының тағдыры, бүгінгісі мен ертеңгісі — Байтұрсынов поэзиясының өзегі. Міне, Ахмет Байтұрсыновтың ақындық поэтициясы осындай: үні әлеуметтік, идеясы — гуманистік-демократтық. Әрине, біздің бұл сипатымыз — өте жалпы айтылып, қысқа қайрылған түйін. Байтұрсыновтың ағартушылық, ғылыми еңбектерімен қатар, оның поэтикалық творчествосын, саяси-әлеуметтік көзқарастарын нақтылы, айналы және терең зерттеу — алдағы міндет, әр сала мамандарының жұмысы.

А. Байтұрсынов — публицист. Өз кезеңі үшін орны зор, мәні

үлкен ұлттық баспасөз органдары — «Қазақ» газетінің редакторы болған, «Айқап» журналының беттерінде жиі-жиі ой-пікірлерін білдіріп отырған, қоғам тағдырына үңіле білген А. Байтұрсыновтың публицистикаға бармауы мүмкін емес еді. Өйткені публицистика дегеніміз әлеуметтік көкейкесті мәселелерді сөз етіп, қоғамдық ой-пікірге ықпал жасайтын әдебиет жанры болса және ол көбіне-көп баспасөзде көрінетін болса, бұл екі шарттың екеуі де А. Байтұрсыновтың публицистикадағы орнын тауып береді.

Байтұрсыновтың публицистикасы көбінесе мақала түрінде көрінеді (очерк, фельетондар жоққа тән). Ол 1911 жылы «Айқапта» (№ 2) жариялаған «Қазақ өлкесі» деген мақаласынан бастап, 1912—1914 жылдары «Қазақта», «Айқапта» өз атымен немесе бас мақала етіп «Оқу жайы», «Бастауыш мектеп», «Қазақ жерін алу турасындағы нұсқа», «Қазақ нұсқа 4-дума», «Жауап хат» (Жанша Сейдалиев мырзаға), «Шаруа жайынан», «Бұл заманның соғысы», «Губернатор өзгерілуі», «Земство», «Бас қосу турасында» т. б. мақалалары — мәселе қойылысы мен әлеуметтік үні жағынан нағыз публицистикалық дүниелер. Бұлардың ішінде В. И. Лениннің 50 жасқа толған күніне арнап, «Ұшқың» газетінің 1920 жылғы мамырдың 11 күнгі санында жарияланған «Лениннің 50 жасы» деген мақаласы көңіл аударарлық. Біріншіден, осы тақырыпта мақала жазу арқылы А. Байтұрсынов совет үкіметі жағына әбден ауысқанын, Коммунистік партияның платформасын жақтайтынын жария етеді, екіншіден, қазақтың сол кездегі қалың бұқарасына сол қара халықтың өз тілінде («жалпақ тілінде») В. И. Лениннің идеясын, күрес жолын, жеңісін түсіндіреді, қазақтың тыңдарман-оқырман қауымына, әлі де көбі қараңғы, хат танымайтын қалың жұртшылығына «социализм» деген ұғымды таныстырады.

А. Байтұрсыновтың публицистикасын тек қазақ тілінде емес, орыс тілінде де көреміз. «Жизнь национальностей» атты журналда «Революция және қазақтар» (1919, № 29 (37)), «Тағы да Қазақстандағы аштық жайында» (1921, № 23 (121)) т. б. мақалалары жарық көрді. Совет тұсында 1929 жылдарға дейін жарияланған публицистикалық мақалалары әлі түгел жиналып болған жоқ. Оларды да тауып, әрқайсысының көтерген мәселесіне, ондағы айтылған пікірлерге талдау жасау алдымызда тұрған міндеттердің бірі.

Сөйтіп, Ахмет Байтұрсынов, біріншіден, қазақ тілінің әліппесі мен оқулықтарының авторы, соныдан із салған жаңашыл ағартушы. Екіншіден, араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы. Бұл жазу үстіміздегі ғасырдың 10-жылдарынан бастап, 20-жылдардың соңына дейін қазақ мәдениетіне, оқу-ағартуына жақсы қызмет етті. Байтұрсынов алфавиті күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді: Қытай Халық Республикасы, Ауғанстан, Иран сияқты елдердегі қазақ бауырластарымыз сауаттарын осы жазумен ашып, баспа дүниелерін осы графикамен шығарады. Үшіншіден, А. Байтұрсынов — қа-